

Червінська Л.П.,

д-р екон. наук, проф.,
кафедра управління персоналом та економіки праці,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
lpc21@ukr.net

Червинская Л.П.,

д-р экон. наук, проф.,
кафедра управления персоналом и экономики труда
ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана»,

Chervinska L.P.,

ScD in Economics, Professor
Personnel Management and Labour Economics Department SHEI
«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman»

ТІНЬОВІ ДОХОДИ ТА НЕЛЕГАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

ТЕНЕВЫЕ ДОХОДЫ И НЕЛЕГАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ, ПУТИ ПРЕДОЛЕНИЯ

SHADOW INCOMES AND ILLEGAL EMPLOYMENT: CAUSES, CONSEQUENCES, WAYS OF OVERCOMING

У статті досліджено причини і наслідки мінізації заробітної плати та нелегальної зайнятості в Україні. Визначено систему заходів щодо детінізації доходів і регулювання безробіття в офіційному секторі економіки. Запропоновано стимулюючі інструменти, що можуть сприяти детінізації ринку праці в країні.

В статье исследованы причины и последствия теневизации заработной платы и нелегальной занятости в Украине. Определенно систему мероприятий по детенизации доходов и регуляции безработицы в официальном секторе экономики. Предложены стимулирующие инструменты, которые могут способствовать детенизации рынка труда в стране.

The article considers the causes and consequences of the shadow wage in Ukraine, in particular due to the processes of monopolization of the economy, low wage workers, informal employment, unemployment, inefficient tax system and other factors. The author explored the main sources of shadow income and shadow wage, employers save cash on labor, analyzes the features of the shadow activities of conversion centers. Defined the system of measures for elimination of the shadows of revenue and regulation employment in the formal sector of the economy. The proposed incentive tools that contribute to the release of the shadow labor market in Ukraine. To control these processes it is proposed to use methods of estimation of the parameters of the shadow economy using the Italian method. Special attention is paid to the methods of state regulation of the tax system, employment efficiency business development. Propositions are the output of the shadow wage and the ways to minimize informal employment in the country.

Ключові слова. Тіньові доходи, неформальна зайнятість, оподаткування, легалізація, детінізація.

Ключевые слова. Теневые доходы, неформальная занятость, налогообложение, легализация, детенизация.

Key words. Hadow incomes, informal employment, taxation, legalization, legalization.

Вступ. Завдання скорочення тіньових доходів і неформальної зайнятості повинно стати одним із пріоритетів державної політики економічної безпеки та політики щодо ринку праці. Воно повинно носити системний характер і охоплювати заходи як економічного, так і адміністративного, соціально-психологічного, мотиваційного та виховного змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку проблеми детінізації економіки зробили вітчизняні науковці: А. Баланда, В. Базилевич, А. Базилук, З. Варналій, В. Геєць, Я. Гончарова, Е. Лібанова, Жаліло, Б. Кваснюк, А. Колот, І. Мазур, В. Мандибура, В. Мунтіян та ін. Особливо ґрунтовно ці проблеми були досліджені науковою школою з управління персоналом та економіки праці КНЕУ імені Вадима Гетьмана під керівництвом Колота А.М. [8, 9]. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених тіньовій економіці, та певні успіхи в дослідженнях тіньової економічної діяльності як соціально-економічного феномену, це питання залишається досить відкритим і потребує детальнішого розгляду.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення причин і наслідків тінізації заробітної плати та нелегальної зайнятості, розробка підходів щодо детінізації ринку праці в Україні.

Результати дослідження. Передумови тінізації економічних відносин в Україні було закладено ще за часів колишньої соціалістичної системи. Зі здобуттям незалежності Україна отримала у спадок уже сформований тіньовий сектор з певними кримінальними ознаками. Розвитку тіньової кримінальної діяльності сприяли спотворена галузева та регіональна структура економіки, її надмірна монополізація. Позначилися і помилки у здійсненні реформ (прискорена лібералізація, приватизаційні процеси, розбудова фінансового сектору, їхня безсистемність і внутрішня суперечливість).

Основною причиною виникнення тіньового ринку праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів не дотримуватись існуючого законодавства. Розвитку цього процесу сприяють такі фактори, як: низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки, що зумовлює «відплив» частини трудових ресурсів у «тінь» задля отримання більших доходів; високий податковий тиск, його складність, нерівномірність і нестабільність податкового навантаження; низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян, які надають медичні установи, заклади освіти, комунальні служби; громадяни з низькими доходами мають право на різноманітні пільги, що є значним стимулом приховувати доходи; національним законодавством передбачено покарання за несвоєчасну сплату або несплату податків, проте наявна безкарність великих неплатників негативно впливає на суспільну свідомість; надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців, які прагнуть до нарощування кількості перевірок і підвищення розмірів податків і штрафів, які унаслідок

док цього втрачають ефективність; відсутність довіри до державних інституцій, що не спонукає до сплатити податків. Тому, будь-які обіцянки уряду проводити ефективні реформи в обмін на сплату громадянами податків викликають суспільний супротив [1, 2]. Проблема тінізації оплати праці, нелегальної зайнятості присутня у кожній без винятку державі, за винятком Кувейту, де практично не існує тіньової економіки. Проте вагомість і гострота тіньового сектору є відмінними і значно залежать від рівня економічного і соціального розвитку країни. Україна гостро відчуває проблему тінізації не лише у сфері оплати праці, а й у цілому. Тому для нашої держави одним з пріоритетних завдань є легалізації доходів працівників, які перебувають поза офіційним сектором.

Як правило, джерелами тіньових доходів в Україні є приватна власність, накопичений капітал, особисте селянське господарство, індивідуальна та сімейна зайнятість бізнесом, неофіційна та неформальна зайнятість у торгівлі, сфері послуг тощо. Поширеними формами тіньової зайнятості є вулична торгівля, послуги населенню з будівництва, приватне репетиторство, посередницька діяльність. Ці види діяльності здійснюються зазвичай без патентів, контрактів, без декларування доходів у податкових органах. Законслухняні підприємці також намагаються відшукати методи приховування виплат власним працівникам, отже, уникнути податків і внесків до централізованих державних фондів. З метою ухилення від оподаткування створюються й нелегальні (незареєстровані) підприємства, фірми, цехи тощо, які не проходять державної і податкової реєстрації, продукція і фінансові потоки яких не обліковуються, а доходи виплачуються працівникам, обминаючи касове обслуговування. За оцінками економістів, сьогодні в тіні знаходиться близько половини українських зарплат, через що, за даними ДПА, Україна щорічно втрачає приблизно 10 мільярдів гривень податків [3, 4].

На думку експертів, виплата заробітної плати «в конвертах» здійснюється переважно на малих і середніх підприємствах через високі нарахування на фонд оплати праці. На великих підприємствах ухиляються від соціальних відрахувань через страхові компанії (укладається страховий договір: якщо заробітну плату працівнику затримують, він одержує компенсацію в розмірі 80 % заробітку від страхової компанії, а потім йому виплачують ще й затриману зарплату) [4]. Існують також комбіновані форми оплати праці, які й допускають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». За оцінками МОП, Світового банку, соціологічних служб, рівень нелегального працевлаштування в Україні становить від 2 до 4,7 млн осіб, у тіні знаходиться від 14 до 33 % працюючих.

У системі тіньових доходів виділяють грошовий і негрошовий варіант матеріального стимулювання. Більш поширеним є грошовий, який поділяється на: «чорний» розрахунок з оплати праці, коли працівник не має офіційно оформлених трудових відносин з роботодавцем; «сірий» розрахунок (працівникові офіційно виплачується мінімальна заробітна плата, а решта, за домовленістю — «у конверті»). Для розрахунку кожного з варіантів оплати праці науковці виділяють: для «білої» — дотримання всіх законодавчих норм нарахування та утримання на фонд оплати праці; для «чорної» — вартість послуг з видачі зарплати «у конверті» — 5 % від оплати праці; для «сірої» — офіційно сплачується МЗП з відрахуваннями, а решта суми розраховується як для «чорної», за вирахуванням 5 % за послуги [5].

Існує спосіб економії витрат, пов'язаних із виплатою заробітної плати та відрахуваннями на фонд оплати праці: працівники оформляються як фізичні особи-підприємці, співпрацюючи із фірмою, купуючи товар і продаючи від свого імені, не отримуючи офіційно заробітної плати. До фондів фізичні особи-підприємці сплачують тільки єдиний податок (в окремих випадках переходять на загальну систему оподаткування), а в замість отримують неофіційно від фірми неоподатковану заробітну плату. Інколи роботодавці частину коштів, призначених на виплату заробітної плати, оформляють «на подарунки», не сплачуючи податків.

Виплата зарплат «у конвертах» передбачає користування послугами конвертаційних центрів (КЦ), які поширені в нашій країні і з допомогою банків переводять безготівкові кошти у готівку, надають послуги з мінімізації обов'язкових відрахувань до держбюджету, сприяють незаконному формуванню податкового кредиту і виведенню валютних коштів за кордон з подальшим їх ввезенням в Україну за заниженою ціною. До складу типового КЦ входить до 30 підприємств різних форм власності, які працюють за схемою: посадові особи фірми або установи оформляються як підприємці, які щомісяця відраховують з оборотних коштів суму, яку потрібно перевести у готівку — неофіційна зарплата, витрати на бензин, бонуси, хабарі, гроші для себе. Оформляються фіктивні акти нібито виконаних робіт, гроші перераховуються через банк, а «підприємці» знімають їх з рахунків. Послугами КЦ користуються як фізичні, так і юридичні особи. Оскільки держава нормами та податками сама заганає підприємництво в тінь, вона ж і обумовлює виникнення КЦ, при цьому афішуючи свої дії, спрямовані на їх ліквідацію. Повідомлення ж про намір закрити ці структури не реалізуються.

В Україні за порушення законодавства про працю та зайнятість населення встановлено порядок застосування штрафів до 320 тис. грн, за не допуск контролерів до перевірки з питань оформлення працівників (допуску працівників до роботи без трудових договорів, їх оформлення на неповний робочий день, коли працівник працює на умовах повного робочого часу), виплати заробітної плати без нарахування та виплати ЄСВ і податку. Однак, як повідомив Міністр соціальної політики А. Рева, на початку 2017 року проведено 750 перевірок роботодавців, а роз'яснень — у кілька разів більше, але жодного штрафу при цьому не накладено.

Пріоритетним напрямом державної політики у сфері праці є детінізація заробітної плати та скорочення масштабів неофіційної зайнятості. Передумовою детінізації фонду заробітної плати має стати контроль з боку державних органів за належним розміром заробітної плати, попереджуючи випадки її свідомого заниження роботодавцями. Наступним етапом є виведення самої економіки із «тіні», шляхом зменшення податкового навантаження. Але підходити до такого зниження необхідно обережно, враховуючи реальний стан певного виду підприємства, а також і депресивність регіону перебування підприємств.

Певний позитивний вплив на зниження рівня тіньової економіки можуть мати високі споживчі настрої населення. Так, при отриманні споживчого кредиту особі необхідно надати документи, підтверджуючі її платоспроможність (довідку про доходи). Останнє певним чином стимулюватиме підприємців-роботодавців до легалізації частини заробітної плати найманих працівників.

Для того щоб управляти процесами детінізації, необхідний зворотний зв'язок, методи оцінки рівня та обсягів тіньової економіки. Одним з методів

оцінювання параметрів тіньової економіки є «італійський метод» [5], заснований на розрахунках показників зайнятості. Результатом його формування є усвідомлення, що зібрати достовірні дані про виробництво складно, оскільки підприємці свідомо занижують показники діяльності для ухиляння сплати податків і подають в органи статистики спрощену звітність. Тому для об'єктивності досліджень обрано відпрацьований робочий час, дані про робочі місця, отримані статистиками, зіставляються з відповідними даними юридичних і податкових органів, а також органів соцзабезпечення, із урахуванням економічної діяльності й територіальної класифікації; проводиться перерахунок зайнятих (працюючих повний робочий тиждень, на додатковій роботі, зайнятих частково), в еквівалент повної зайнятості. Отримані показники застосовуються для розрахунку випуску і доданої вартості за видами діяльності, що дозволяє скоригувати обсяг недооблікованої продукції. Хоча і цей підхід не забезпечує максимального визначення рівня тінізації в оплаті праці, адже облік праці та її оплати є надзвичайно різноплановими, що може показати значні відхилення при обрахунках відносно до реальної ситуації на ринку праці. Для визначення можливих варіантів приховування зайнятості та реальних виплат працівникам має застосовуватись метод, що складається із сукупності інструментів, які б мали враховувати всі аспекти, пов'язані із нелегальною заробітною платою. Виходячи із розглянутих методів, а також враховуючи думки науковців, вважаємо, що вирахувати необхідні достовірні показники у сфері малого підприємництва, а також у сфері самозайнятості є практично неможливим. І доцільніше визначати рівень оплати праці до випуску продукції (товарів і надання послуг).

Як зазначалось, попри контроль за додержанням встановлених законів щодо заробітної плати ефективним є визначення фіскальними органами частки відрахувань з фонду оплати праці. Застосування таких методів може бути різноплановим як зі зміною одних чинників без зміни інших, так і зі зміною ряду чинників, які насамперед впливають на рівень заробітної плати та її відображення перед державними контролюючими органами. Сприятливим аспектом детінізації оплати праці може стати запровадження особових рахунків у Пенсійному фонді, за якими кожний робітник зможе перевірити скільки відрахування надійшло на рахунок. У суспільстві також спостерігаються позитивні зміни соціально-психологічного характеру стосовно тіньової заробітної плати. Так, у процесі співбесіди кандидати на певну посаду все частіше задають питання роботодавцям не лише щодо суми заробітної плати, але й щодо прозорості її виплати.

Заходами державної політики детінізації заробітної плати можуть бути:

1. Визначити приблизну частку заробітної плати, яка виплачується як «сіра» і «чорна», оскільки для них мають бути різні мотиваційні методи для легалізації. Це дозволить розставити пріоритети у легалізаційних методах і зосередити увагу на найважливіших з них. Проте спершу необхідно вивести із тіні незареєстрованих працівників, у результаті отримаємо дійсне число безробітних, збільшення виплат у держфонди та зростання наповнення місцевих і державного бюджетів. Наступним етапом має бути мотивування відображення реальної виплачуваної заробітної плати працівникам, а не тільки мінімальної.

2. Розрахувати та методично правильно впровадити (можливо із запровадженням пілотного проекту на основі певного регіону чи області) зміну рівня

єдиного соціального внеску та податку з доходів фізичних осіб, за умови збільшення роботодавцями середнього рівня заробітної плати найманих працівників. Так, у 2017 році на сесії міської ради в м. Чернігові прийнято рішення про зменшення на 25 % розміру єдиного податку фізичним особам — підприємцям другої групи, або з 20 до 15 % від розміру мінімальної заробітної плати. Це має вплинути на кількість зареєстрованих підприємців — фактичний збір податків моніторитимуть і об'єктивно оцінюватимуть, тобто працюватимуть над виявленням тих, хто працює в «тіні».

3. Використовувати МЗП як інструмент забезпечення належного рівня соціального захисту найменш оплачуваних працівників, а не як метод детінізації оплати праці. Застосовувати цей інструмент по-різному за галузями економіки залежно від необхідності й прописувати його дію перш за все у колективних та індивідуальних договорах. Це дозволить державі оперативно реагувати та вносити корективи у регулювання оплати праці по галузях.

4. Посилити адміністративні заходи щодо відповідальності роботодавців за ухилення від сплати податків і страхових внесків та оформлення трудових відносин з найманими працівниками.

Щодо мінімізації неформальної зайнятості варто запропонувати: підвищення стабільності і привабливості сектора формальної зайнятості; зростання оплати праці і доходів у всіх сферах і видах економічної діяльності; захист прав працівників на підприємствах формального сектора; сприяння малому підприємству (спрощення процедури реєстрації і ліцензування діяльності; зменшення податків; надання пільг підприємцям, що створюють додаткові робочі місця; фінансової підтримки підприємствам малого бізнесу засобами гнучкої кредитно-податкової політики); зменшення обсягу готівкових розрахунків, проведення майже всіх платежів через банківську систему та відповідний контроль за цими операціями; зменшення соціального навантаження на підприємства за одночасного збільшення частки утримань з фізичних осіб, які сплачуються до соціальних фондів; надання податкових канікул тим підприємствам, у яких не виявлено фактів виплати «тіньової» заробітної плати [6, 7]; вивчення та запровадження світового досвіду щодо обмеження масштабів тіньового ринку праці тощо.

Висновки. Для подолання негативних наслідків тіньової зайнятості необхідно реалізувати низку заходів щодо легалізації зайнятості та заробітної плати. Скорочення масштабів напівлегальної зайнятості можливе передусім за рахунок створення сприятливих умов для розвитку підприємництва й підвищення реальних доходів населення. Детінізація зайнятості населення передбачає здійснення низки заходів: адміністративних — створення цілісної системи упередження й профілактики здійснення тіньової діяльності; економічних — формування сприятливого середовища для розвитку підприємницької діяльності на конкурентній основі; правових — посилення відповідальності та уведення санкцій за правопорушення, які б підвищували ризики від здійснення тіньової діяльності». При цьому мають бути враховані інтереси і працівників і держави і роботодавців.

Література

1. Кохан В.П. Нестандартна зайнятість в Україні: виклики часу / В.П. Кохан // Право та інноваційне суспільство. — 2013. — №1. — С. 173—187.

2. Стан корупції в Україні 2015 рік [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Київського міжнародного інституту соціології. — Режим доступу: [http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption %20in %20Ukraine %202015 %20UKR.pdf](http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf)
3. Ринок праці\ Державна служба статистики. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// ukrstat.gov.ua /](http://ukrstat.gov.ua/)
4. Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2016 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі України. Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>
5. Харазішвілі Ю. М. Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози [Електронний ресурс] / Ю.М. Харазішвілі. — Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/viewFile/4542/4664>
6. Вороніна А. В. Тіньова економічна діяльність в Україні: реалії та шляхи вирішення / А. В. Вороніна, А. С. Компанієць // Регіональна економіка та управління. — 2015. — № 2, ч. I. — С. 107–110.
7. Червінська Л.П. Управління мотивацією персоналу: монографія. — К.: КНЕУ, 2015. — 202 с.
8. Колот А.М. Організаційно-економічний механізм регулювання заробітної плати в Україні: стан, шляхи вдосконалення / А.М. Колот // Економіст. — 1999. — № 9. — С. 42–53.
9. Колот А.М. До проблеми розвитку теорії розподільчих відносин / А.М.Колот // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 8. — С. 3–11.
10. Колот А.М. Зарубіжний досвід матеріального стимулювання персоналу / А.М. Колот // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 1. — С. 16–21.

References

1. Kohan V.P. (2013) “Non-standard employment in Ukraine, challenges”, *Law and innovative society*, no.1, pp.173-187.
2. Official site of the Kiev international Institute of sociology, “The state of corruption in Ukraine in 2015”, [Online], available at: [http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption %20in %20Ukraine %202015 %20UKR.pdf](http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf)/(Accessed 4 January 2017)
3. The official site of State Statistics Service of Ukraine “Labour market statistics”, available at: [http:// www.ukrstat.gov.ua /](http://www.ukrstat.gov.ua/)(Accessed 1 may 2016)
4. Official site of the Ministry of economic development and of Ukraine “Trends of the shadow economy in Ukraine and quarter of 2016”, [Online], available at: <http://www.me.gov.ua> (Accessed 4 January 2017)
5. Kharazishvili YU. M. “Tin’ova zaynyatist’ i tin’ova oplata pratsi v Ukraini: otsinki i prognozirovaniye” [Online], available at: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/viewFile/4542/4664>
6. Voronina A. V. (2015) “Tin’ova yekonomichna diyal’nist’ v Ukraini: realii ta shlyakhi virishennya” // Regional’na yekonomika i upravlinnya, no 2, pp. 107—110.
7. Chervinskiy L. P. Management motivation of personnel : monograph. — K.: KNEU, 2015. —202 p.
8. Kolot, A.M. (2010). “Organizational-economic mechanism of regulation of wages in Ukraine: state, ways to improve”, *Economist*, no. 9., pp. 42-53.
9. Kolot, A.M. (2008). “To the problem of the development of the theory of distributive relations”, *Ukrayina: aspekty` praci*, no. 8., pp. 3-11.
10. Kolot, A.M. (1998). “Foreign experience of material incentives for staff”, *Ukrayina: aspekty` praci*, no. 1., pp. 16-21.

Стаття надійшла до редакції 24.06.17 р.